

آثار و پیامدهای سیاسی - اقتصادی اجرای آموزه‌های قرآن کریم در زمینه مسئولیت اجتماعی

حسین شیخ زاده^۱، امیرمهدی علیپور^۲

چکیده:

قرآن کریم به عنوان آخرین و کاملترین راهنمای وحیانی بشر هم راهنمای سعادت اخروی و هم برنامه جامع زندگی دنیوی است و برای همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها بدون محدودیت زمانی و مکانی دارای برنامه و راهکار می‌باشد؛ «مسئولیت جمعی» یکی از این موارد است که قرآن کریم در آیات مختلف آن را مورد توجه قرار داده است. در ایران علی رغم حاکمیت نظام سیاسی مبتنی بر دین، نتایج و آثار مطلوب مسئولیت جمعی چندان مشهود نیست؛ مقاله حاضر در پی اثبات این فرضیه است که اگرچه مبانی قرآنی مسئولیت جمعی در اصل هشتم قانون اساسی مد نظر قرار داده شده است، اما در عمل اجرای آموزه‌های قرآن در حوزه اجتماعی نسبت به حوزه فردی ضعیف‌تر است. یکی از مهمترین عوامل بروز این پدیده شکل‌گیری نگرش نادرست در فرهنگ سیاسی جامعه به ویژه فرهنگ نخبگان سیاسی مبنی بر تفکیک دستورات دین در حوزه‌های فردی و اجتماعی می‌باشد. توجه جدی به مبانی دینی مسئولیت جمعی می‌تواند پیامدهایی نظیر: افزایش نظارت همگانی، بهبود عملکرد نخبگان سیاسی، کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی، افزایش مشارکت سیاسی، کاهش فساد اداری و مواردی از این قبیل را در پی داشته باشد. حصول این نتایج مستلزم تغییر نگرش نامتوازن نسبت به قرآن کریم و اصلاح برداشت‌های سیاسی - اجتماعی از مفاهیم و آموزه‌های قرآنی مانند: مسئولیت همگانی (کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیت)، امر به معروف و نهی از منکر و باز تعریف این مفاهیم بر اساس مقتضیات زمان می‌باشد. روش پژوهش ترکیبی (کیفی و کمی) می‌باشد و داده‌ها از طرق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و با استفاده از آمارهای رسمی مربوط به رفتارهای اجتماعی شهروندان گردآوری و تحلیل خواهد شد.

واژگان اصلی: قرآن، مسئولیت جمعی، نظارت همگانی، فرهنگ سیاسی ایران، انضباط اجتماعی.

مقدمه

انسان برترین مخلوق خداوند متعال بر روی زمین است و به عنوان موجود مختار و صاحب اراده قادر است مسیر زندگی خود را تعیین کند. از سوی دیگر این اختیار مسئولیت آفرین است و انسان به تناسب جایگاه ویژه‌ای که در نظام خلقت دارد، دارای مسئولیت‌ها و تکالیف فردی و اجتماعی متعدد می‌باشد و باید نسبت به عملکرد و حتی افکار خود پاسخگو باشد. جایگاه رفیع انسان در نظام خلقت به واسطه قبول امانت سنگین الهی و مسئولیت پذیری اوست. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ...» یقیناً ما امانت را که تکالیف شرعیه سعادت بخش است بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم و آنها از به عهده گرفتنش به سبب اینکه استعدادش را نداشتند امتناع ورزیدند و از آن ترسیدند، و انسان آن را پذیرفت». (سوره احزاب، آیه ۷۲) برخی مفسران، امانت را در این آیه، معادل تکلیف دانسته و آن را مهمترین دلیل مسئول بودن انسان بر شمرده‌اند. چون همه هستی از آن خدای متعال است و او مالک همه چیز است، هر کجا حقی باشد، اصالتاً از آن خداست و هیچ حقی برای کسی به خودی خود ثابت نمی‌شود؛ مگر اینکه خداوند، آن حق را به آن موجود اعطا کرده باشد، لذا خداوند حق تصرف در هر موجودی را خواهد داشت و از آن طرف هیچ موجودی، حقی بر خداوند و سایر موجودات ندارد؛ چون هیچ گونه مالکیت و خالقیتی نسبت به آن ندارد.

اسلام به عنوان کامل‌ترین دین الهی در مورد همه امور زندگی انسان (فردی و اجتماعی) و برای همه زمان‌ها و مکان‌ها برنامه جامعی دارد. یکی از راهکارهای دین اسلام برای تامین سعادت بشر و تشکیل جامعه ایده آل عبارت است از تعریف مسئولیت‌های اجتماعی برای مسلمانان در برابر یکدیگر؛ بر همین اساس اسلام دارای احکام متعدد اجتماعی است که برخی از آنها در حیطه واجبات و محرمات قرار دارند (مانند واجب بودن امر به معروف و حرام بودن غیبت) و برخی دیگر در سطوح پایین‌تر (مستحبات و مکروهات) قرار می‌گیرند. آنگونه که بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد، مردم ایران از دوره باستان یکتا پرست بوده و بعد از اسلام نیز جزو اولین ملت‌هایی بودند که به دین مبین اسلام گرویدند اما در بخش عمده‌ای از ۱۴ قرن گذشته حکومت دینی به معنی واقعی (یعنی حکومتی که قوانین آن منطبق با احکام اسلامی باشد) در این کشور حاکم نبوده است. با پیروزی انقلاب اسلامی حکومت سکولار پهلوی به نظام سیاسی مبتنی بر دین مبدل گردید و اختیارات منتخبان ملت (رهبر، رئیس‌جمهور، نمایندگان مجلس شورای اسلامی و

اعضای شوراهای اسلامی شهر و روستا) مقید به رعایت احکام و آموزه‌های دینی شد. با این حال در طول چهار دهه گذشته آموزه‌های اسلامی در برخی زمینه‌ها از جمله در زمینه مسئولیت جمعی به نحو شایسته اجرا نگردیده و جامعه از آثار و نتایج ارزنده این آموزه‌ها محروم شده است. در این پژوهش پس از بررسی جایگاه مسئولیت جمعی در قرآن کریم، به آسیب شناسی وضع پرداخته می شود و در پایان آثار و نتایج سیاسی - اقتصادی ناشی از تحقق مسئولیت جمعی در کشور مورد بررسی قرار می گیرد.

ادبیات نظری

مطابق اندیشه‌های اسلامی به ویژه نظریه‌های اندیشمندان شیعه مسئولیت اجتماعی انسان ریشه در آموزه‌های اسلامی دارد و هر شهروند مسلمانی بر اساس آیات قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین علیهم السلام مبنی بر امر به معروف، نهی از منکر، خمس، زکات، انفاق، صدقه، جهاد، مبارزه با ظلم، نفی سیل و... در برابر جامعه و هم‌نوعان خود مسئولیت دارد. اساس و منشأ نظریه‌های اسلامی آیات قرآن کریم می باشد.

از منظر جامعه‌شناسی، قرآن کریم دیدگاهی جامع از وجود انسان ارائه می دهد و جنبه‌های معنوی و اجتماعی را در یک سیستم منسجم ادغام می کند. این کتاب، دین را به مناسک یا تقوای فردی محدود نمی کند، بلکه آن را گسترش می دهد تا همه جنبه‌های زندگی جمعی: اخلاقی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی را در بر گیرد. به این معنا، قرآن را می توان به همان اندازه که یک کتاب ایمانی است، یک متن تمدنی نیز دانست، زیرا جهان‌بینی‌ای را بیان می کند که در آن باور و ساختار اجتماعی در هم تنیده اند (عبدالعظیم، ۲۰۲۶). از سوی دیگر در اندیشه‌های سایر اندیشمندان (به ویژه اندیشمندان غربی) نیز موضوع مسئولیت اجتماعی و فلسفه وجودی آن مطرح گردیده و در مورد مسئولیت اجتماعی انسان‌ها و فلسفه پابندی انسان به قواعد اجتماعی نظریه‌های مختلفی مطرح شده است. در یک تقسیم بندی مبانی نظری پابندی به قواعد اجتماعی به ۵ دسته تقسیم شده اند؛ ۱- نظریه قانون جاویدان و پایدار که بر اساس آن هر شهروند باید به گونه ای با دیگران رفتار کنند که انتظار دارد دیگران همانگونه با او رفتار کنند. این نظریه قبل از اینکه توسط فلاسفه غربی مطرح شود، توسط امام علی علیه السلام به صراحت بیان شده بود ۲- نظریه منفعت گرایی که بر اساس آن رفتارهای اجتماعی ب هر میزان که منفعت به دنبال داشته باشند به

همان میزان ارزش اخلاقی دارند. مبنای این نظریه به اندیشه‌های جرمی بتام باز می‌گردد ۳-نظریه وظیفه‌گرایی؛ مطابق این نظریه اخلاقی بودن یک رفتار به نتایج و منافع آن رفتار وابسته نیست بلکه به نیت فاعل آن بستگی دارد ۴-نظریه عدالت توزیعی؛ مطابق نظریه جان رالز هر اقدامی که منجر به افزایش همکاری اجتماعی شود؛ درست و عادلانه است ۵- نظریه آزادی فردی؛ مطابق نظریه رابرت نوزیک هر عملی آزادی فردی را نقض کند، غیر اخلاقی است. (هس مر، ۱۳۸۳: ۱۴۴) «کارول» (۲۰۰۰) محدوده مسئولیت اجتماعی را شامل حوزه اقتصادی، قانونی، اخلاقی و بشردوستانه می‌داند. لی و مورفی (۲۰۰۵) شهروندان را در حوزه‌های اخلاقی، بشردوستانه، و مسائل اکولوژیک دارای مسئولیت می‌دانند. از نظر «رودینلی» و «بری» ابعاد مختلف مسئولیت اجتماعی عبارتند از: علائق شخصی تجاری، علائق شخص همراه با سود فوری و بلندمدت و امور مربوط به خیر عمومی. «کیندر»، «لایدنبرگ»، «دومینی» و «کوبین» (۱۹۹۹) مسئولیت اجتماعی را در چند حوزه بررسی کرده‌اند که مهمترین ابعاد آن عبارتند از: پشتیبانی اجتماعی، حمایت از کارکنان و محیط زیست. (باقری کنی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۲)

بر این اساس همه اعضای جامعه به دلیل برخورداری از مواهب زندگی اجتماعی در برابر زندگی تک افراد از یک سو و کلیت جامعه از سوی دیگر مسئولیت دارند. محدوده مسئولیت اجتماعی همه حیطه‌های زندگی را در بر می‌گیرد. در واقع حدود مسئولیت اجتماعی را زندگی اجتماعی تعیین می‌کند. زندگی افراد و گروه‌های اجتماعی به صورت مستقیم یا غیر مستقیم زندگی همه اعضای جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. حتی مسادل و ابعاد زندگی فردی نیز پیامد اجتماعی دارد. مسادلی مانند: بیسوادی، انحراف اخلاقی، طلاق، اعتیاد، فقر، ناآگاهی از قوانین، بداخلاقی، بیماری و... آثار اجتماعی دارند و اذا همه در برابر اینگونه پدیده‌ها مسئولیت دارند. بر اساس مدل پژوهش میان مسئولیت اجتماعی از یک سو و سیاست و اقتصاد از سوی دیگر رابطه متقابل وجود دارد؛ گسترش حس مسئولیت اجتماعی موجب بهبود عملکرد نظام اقتصادی و تسهیل مدیریت سیاسی کشور می‌شود و بر عکس گسترش مسئولیت اجتماعی مستلزم برخی اقدامات سیاسی - اقتصادی است که عمدتاً در حیطه اختیارات نهاد حکومت است. بنابراین برخی الزامات سیاسی - اقتصادی پیش نیاز و مقدمه تحقق مسئولیت اجتماعی می‌باشد. قرآن کریم هم مبانی مسئولیت جمعی را بیان کرده است و هم چارچوب‌های سیاست و اقتصاد را تعیین کرده است لذا در این تحقیق با یک مثلث مواجه ایم که اضلاع آن عبارتند از: ۱- آموزه‌های قرآن

کریم ۲- مسئولیت اجتماعی ۳- اقدامات سیاسی - اجتماعی مرتبط با مسئولیت اجتماعی

مبانی مسئولیت جمعی در قرآن کریم

الف- مسئول بودن انسان به طور عام

خداوند در قرآن کریم به صراحت بر مسئول بودن انسان تأکید کرده و هرگونه گمان نادرست مبنی بر بی مسئولیتی انسان را مردود می‌شمارد. چنانکه می‌فرماید: «أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى: آیا انسان گمان می‌کند که به حال خود رها شده است؟» (سوره قیامت، آیه ۳۶) آنگونه که از این آیه برداشت می‌شود، مسئولیت انسان مطلق و عام است و انسان باید در مورد نعمت-های خدا، عملکرد خود و پیامدهای رفتاراش پاسخگو باشد. بر این اساس می‌توان مسئولیت انسان را به دو بعد فردی و اجتماعی تقسیم کرد. خداوند متعال از یک سو هر یک از انسان‌ها را به تنهایی مسئول عملکرد خود می‌شمارد چنانکه در قرآن آمده است: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (و هیچ بار برنده‌ای بار گناه دیگری را بر نمی‌دارد) (سوره فاطر، آیه ۱۸) و از سوی دیگر به مسئولیت مشترک گروه‌های اجتماعی، اقوام و ملت‌ها اشاره کرده و گروه‌ها را مسئول سرنوشت خویش معرفی می‌کند؛ «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ: خداوند سرنوشت هیچ قوم (و ملتی) را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آنان آنچه را در خودشان است تغییر دهند.» (سوره رعد، آیه ۱۱) یکی از مهمترین مصادیق مسئولیت در زندگی اجتماعی پابندی به پیمان‌ها و قراردادهاست. امروزه قراردادها و معاهدات در همه ابعاد سیاسی، اقتصادی در سطوح ملی و بین‌المللی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. در کشوری مانند ایران هر روز هزاران قرارداد داخلی و بین‌المللی برای تسهیل زندگی مردم منعقد می‌گردد. قرآن کریم ۱۴۰۰ سال پیش بر روی مسئولیت انسان در برابر پیمان‌هایی که آنها را امضاء کرده یا به هر نحو پذیرفته است، تأکید کرده است. قرآن کریم می‌فرماید «أوفوا بالعهد ان العهد كان مسئولا» به عهد و پیمان وفادار باشید زیرا در مورد عهد و پیمان سؤال می‌شود (سوره اسراء، آیه ۳۴)

با در نظر گرفتن مسئولیت‌های فردی و اجتماعی، مسئولیت‌های انسان به پنج دسته قابل تقسیم است: ۱- مسئولیت در برابر خداوند متعال که عبارت است از رعایت حق‌الله، اعقاد به توحید، اقرار به رسالت پیامبر اسلام (ص) و انجام تکالیف دینی بر اساس آموزه‌های اسلامی ۲- مسئولیت در برابر دیگران شامل تک تک افراد از یک سو و کلیت جامعه از سوی دیگر ۳- مسئولیت در برابر جهان آفرینش و نعمت‌های موجود بر روی زمین مانند: آب، خاک، هوا و... ۴-

یافتند اما سلطه ابرقدرت‌ها بر کشورهای موسوم به جهان سوم (از جمله کشورهای اسلامی) مجدداً با استفاده از شیوه‌های نوین احیاء گردید. لذا امروزه یکی از مهمترین مسائل سیاسی در جهان اسلام موضوع برخورداری از استقلال سیاسی است. قرآن کریم در این زمینه مسلمانان را مسئول و مکلف دانسته است. چنانکه می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! غیر از مؤمنان، کافران را ولی و تکیه‌گاه خود قرار ندهید! آیا می‌خواهید (با این عمل)، دلیل آشکاری بر ضد خود در پیشگاه خدا قرار دهید.» همچنین خداوند متعال سلطه‌پذیری را با عزت مسلمانان مغایر دانسته و می‌فرماید: «الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَيْتَعُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا: آن گروه که کافران را دوست گیرند و مؤمنان را ترک گویند، آیا نزد کافران عزت می‌طلبند؟ عزت همه نزد خداست.» (سوره نساء آیه ۱۳۹) در این آیه خداوند به همه مسلمانان هشدار می‌دهد که عزت خود را در همه شئون زندگی اعم از شئون اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و مانند آن، در دوستی با دشمنان اسلام نجوید، بلکه تکیه‌گاه خود را ذات پاک خداوندی قرار دهید که سرچشمه همه عزت‌ها است چرا که غیر خدا از دشمنان اسلام نه عزتی دارند که به کسی ببخشند و نه اگر می‌داشتند قابل اعتماد بودند، زیرا هر روز که منافع آن‌ها اقتضا کند بی‌درنگ صمیمی‌ترین متحدان خود را رها کرده و به سراغ کار خویش می‌روند که گویی هرگز با هم آشنایی نداشتند، چنان‌که تاریخ معاصر شاهد بسیار گویای این واقعیت است. دوم. خداوند در سوره آل‌عمران یکی از مهم‌ترین وظایف مسلمانان را رازداری در مقابل دشمنان برشمرده و به مؤمنان هشدار داده است تا دشمنان و بیگانگان را محرم اسرار خویش قرار ندهند ولی متأسفانه برخی از این هشدار غفلت ورزیده‌اند و در نتیجه گرفتار ناپسامانی‌های فراوان شده‌اند. هم‌اکنون در اطراف مسلمانان، دشمنانی هستند که ادعای دوستی می‌کنند و به‌ظاهر از مسلمانان طرفداری می‌کنند، ولی باکارهایی که از خود نشان می‌دهند، دروغ آنان آشکار می‌شود. قرآن کریم در سوره مائده نیز این تفکر را که هر ملتی نیازمند تکیه‌گاه است و این تکیه‌گاه می‌تواند از میان بیگانگان انتخاب شود و نیز این ایده را که دوستی آن‌ها با ارزش است و روزی ثمربخش خواهد بود به‌شدت مردود می‌داند.

۲- مبارزه با استبداد

اسلام دین آزادی و مبارزه با استبداد است. پیامبر اسلام (ص) در آغاز بعثت پرچم مبارزه با

طاغوت های زمان را برافراشت و از بردگان و ستم‌دیدگان حمایت کرد. اسلام برای مبارزه با استبداد راهکار جهاد فی سبیل الله را پیش بینی کرده است و در شرایطی که مردم از قدرت لازم برخوردار نباشند، مهاجرت را به عنوان راهکار نهایی برای فرار از ظلم مطرح کرده است. قرآن کریم در این مورد می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا: کسانی که بر خویشان ستمکار بوده اند [وقتی] فرشتگان جانشان را می‌گیرند می‌گویند در چه [حال] بودید پاسخ می‌دهند ما در زمین از مستضعفان بودیم می‌گویند مگر زمین خدا وسیع نبود تا در آن مهاجرت کنید پس آنان جایگاهشان دوزخ است و دوزخ بد سرانجامی است» (سوره نساء، آیه ۹۷) مطابق دستورات دین اسلام هیچ مسلمانی اجازه ندارد در برابر ظلم و ستم ستمگران سکوت کند و یا با آنان همراه شود. قرآن کریم در سوره نحل پس از بیان این موضوع که برای هر امتی رسولی فرستادیم، محتوا و اساس دعوت تمام پیامبران را «توحید» و «مبارزه با طاغوت» معرفی می‌فرماید، چرا که اگر پایه‌های توحید محکم نشود، و طاغوت‌ها از جوامع انسانی طرد نگردند، هیچ برنامه اصلاحی قابلیت پیاده کردن ندارد. و حتی خداپرستی نیز قابل گسترش نیست.

۳- مبارزه با فساد

فساد در طول تاریخ یکی از معضلات اجتماعی بوده است و امروزه نیز بسیاری از کشورهای در حال توسعه و حتی برخی کشورهای توسعه یافته به شدت به این معضل چند بعدی و پیچیده مبتلا هستند. فساد سیاسی، اداری، مالی، قضایی و... پدیده‌هایی هستند که مبارزه با آنها امری دشوار است و حکومت‌ها بدون مشارکت همگانی قادر به رفع این معضل نمی‌باشند. این موضوع در قرآن کریم به عنوان یکی از مصادیق مسئولیت جمعی مورد توجه قرار گرفته است. قرآن در این مورد می‌فرماید: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ: به سبب آنچه دستهای مردم فراهم آورده فساد در خشکی و دریا نمودار شده است تا سزای بعضی از آنچه را که کرده‌اند به آنان بچشاند باشد که بازگردند» (سوره روم، آیه ۴۱) بر این اساس فساد نتیجه مستقیم عملکرد افراد است و رفع آن جز با احساس مسئولیت مردم امکان پذیر نخواهد بود.

۴- مسئولیت در برابر امنیت جامعه

یکی از ویژگی‌های مهم جامعه قرآنی، امنیت و آرامش و آسایش است. معمولاً سه نیاز اساسی یعنی خوراک، پوشاک و مسکن را جزو نیازهای اولیه قلمداد می‌کنند

اما امنیت از نظر اهمیت قبل از این نیازها قرار می‌گیرد. به گونه‌ای که در برخی روایات امنیت و سلامتی را دو نعمت بزرگ برشمرده‌اند. در قرآن در خصوص امنیت، در آیات متعددی سخن به میان آمده از جمله: (و قسم به این شهر امن (مکه) (سوره تین، آیه ۳) در جای دیگری خداوند ضمن اشاره به داستان حضرت ابراهیم بر لزوم تامین امنیت تاکید می‌کند: «به یاد آورید زمانی را که ابراهیم گفت پروردگارا این شهر مکه را شهر امنی قرار ده و من و فرزندانم را از پرستش بت‌ها دور نگاهدار» (سوره ابراهیم، آیه ۳۵) «حضرت ابراهیم نخستین تقاضایی را که در این سرزمین از خداوند کرد تقاضای امنیت بود این نشان می‌دهد که نعمت امنیت نخستین شرط برای سکونت در یک منطقه و برای هرگونه عمران و آبادی و پیشرفت و ترقی است. مگر جایی امنیت نداشته باشد قابل سکونت نیست، هرچند تمام نعمت‌های دنیا در آن جمع باشد اصولاً شهر و دیار و کشوری که فاقد نعمت امنیت است همه نعمت‌ها را از دست خواهد داد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۶۶) امنیت شامل دو بعد داخلی و خارجی است و هر دو بعد آن در اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است. قرآن کریم مسلمانان به ویژه حکومت اسلامی را مکلف کرده است تا در برابر دشمنان خدا و دشمنان جامعه اسلامی خود را به سلاح‌های دفاعی تجهیز نمایند. جامعه اسلامی باید در برابر بیگانگان امنیت داشته باشد بنابراین آمادگی برای دفاع در برابر ظالمان و ستمگران از جمله مهم‌ترین و مسئولیت‌های مسلمانان در برابر زورگویان و حکومت‌های ستمگر است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ: هر نیرویی در قدرت دارید، برای مقابله با آن‌ها [دشمنان]، آماده سازید! و (همچنین) اسب‌های ورزیده (برای میدان نبرد)، تا به وسیله آن، دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید.» (سوره انفال، آیه ۶۰)

د- مسئولیت نظارتی

نصیحت یا اندرز ویژگی تعادل در رابطه بین حاکم و محکوم است. این یک امر یک‌جانبه نیست، بلکه یک رویه صحیح است که همه طرف‌ها باید در سیاست به طور کلی اتخاذ کنند، زیرا از اختلال در منافع ملت به دلیل اولویت‌بندی منافع محدود جلوگیری می‌کند. از آنجا که همه انسان هستند، اشتباه ممکن است و تمایلات شخصی وجود دارد. در اینجا، کسی که اشتباه می‌کند برای اصلاح خود به نصیحت نیاز دارد (اسماعیل، ۲۰۲۴: ۳۷). در اسلام همه شهروندان در برابر سرنوشت جامعه مسئول اند بنابراین قرآن کریم در آیات زیادی موضوع نظارت همگانی را در قالب امر به معروف و نهی از منکر مطرح کرده است. در سوره آل عمران مبادرت به امر به معروف

و نهی از منکر عامل رستگاری مسلمانان و نشانه شایستگی آنها قلمداد شده است:

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ: و باید از شما گروهی باشند که [همه مردم را] به سوی خیر [اتحاد، اتفاق، الفت، برادری، مواسات و درستی] دعوت نمایند، و به کار شایسته و پسندیده وادارند و از کار ناپسند و زشت بازدارند؛ و اینانند که یقیناً رستگارند. (سوره آل عمران، آیه ۱۰۴) يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ: در سایه قرآن و نبوت پیامبر [به خدا و روز قیامت ایمان می آورند و به کار شایسته و پسندیده فرمان می دهند، و از کار ناپسند و زشت باز می دارند و در کارهای خیر می شتابند؛ و اینان از شایستگان‌اند. (سوره آل عمران، آیه ۱۱۴) در آیه ۱۱۰ همین سوره امت اسلامی به دلیل برخورداری از امر به معروف و نهی از منکر به عنوان بهترین امت معرفی شده است: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ: شما بهترین امتی هستید که [برای اصلاح جوامع انسانی] پدیدار شده اید، به کار شایسته و پسندیده فرمان می دهید و از کار ناپسند و زشت باز می دارید، و [از روی تحقیق، معرفت، صدق و اخلاص] به خدا ایمان می آورید. و اگر اهل کتاب ایمان می آوردند قطعاً برای آنان بهتر بود؛ برخی از آنان مؤمن [به قرآن و پیامبرند] و بیشترشان فاسق‌اند. (سوره آل عمران، آیه ۱۱۰) قرآن در آیات دیگری عمل به فرایض امر به معروف و نهی از منکر را جزو صفات مومنان دانسته و این دسته از افراد را سزاوار رحمت و مغفرت الهی می داند.

وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيَطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ: مردان و زنان با ایمان دوست و یار یکدیگرند؛ همواره به کارهای نیک و شایسته فرمان می دهند و از کارهای زشت و ناپسند باز می دارند، و نماز را برپا می کنند، و زکات می پردازند، و از خدا و پیامبرش اطاعت می نمایند؛ یقیناً خدا آنان را مورد رحمت قرار می دهد؛ زیرا خدا توانای شکست ناپذیر و حکیم است. (سوره توبه، آیه ۷۱) التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ: مؤمنان، همان توبه کنندگان، عبادت کنندگان، سپاس گزاران، روزه داران، رکوع کنندگان، سجده کنندگان، فرمان دهندگان به معروف و بازدارندگان از منکر و پاسداران حدود و مقررات خدایند؛ و مؤمنان را [به رحمت و

رضوان خدا [مژده ده. (سوره توبه، آیه ۱۱۲) در جامعه اسلامی نه تنه مردم بلکه حکومت و صاحبان قدرت نیز در زمینه نظارت همگانی و اجرای احکام نظارتی اسلام مسئولیت دارند: الَّذِينَ إِن مَكْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ مومنان کسانی هستند که اگر به ایشان در روی زمین تمکین و قدرت دهیم، نماز را بجای می آورند و زکوه می دهند و به معروف امر می کنند و از منکر دیگران را باز می دارند. (سوره حج، آیه ۴۱)

ه- مسئولیت اقتصادی

در جامعه اسلامی همه در برابر اقتصاد جامعه و معیشت هم کیشان و حتی هم نوعان خود مسئول اند. اسلام برای بهبود اوضاع اقتصادی و کاهش فاصله طبقاتی راهکارهایی را تعیین کرده و مسئولیت هایی برای مردم و حاکمان تعریف کرده است. اولین اصل در نظام اقتصادی اسلام رعایت امانتداری است. اگرچه امانتداری صرفاً جنبه اقتصادی ندارد (و در حوزه سیاست نیز کاربرد دارد) اما یکی از مهمترین مصادیق آن حفاظت از اموال و دارایی های مردم است. قرآن کریم می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا هَٰمَانَا خُذُوا أَمْرًا مِّنْ شَيْءٍ بِهَذَا آيَاتُ اللَّهِ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (سوره نساء، آیه ۵۸) این مسئولیت هم در مورد مردم عادی و هم در مورد مدیران اقتصادی مصداق پیدا می کند. در قرآن کریم اصولی ترین شرایط مدیریت به صورت کلی و فشرده در قدرت و امانت خلاصه شده است؛ آن جا که یکی از دو دختر شعیب گفت: «يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ» (سوره قصص، آیه ۲۶)

کمک به نیازمندان دومین راهکار برقراری عدالت اجتماعی در جامعه اسلامی است که در قالب احکام خمس، زکات، صدقه و انفاق تنویر شده است. قرآن می فرماید: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ: ای اهل ایمان، انفاق کنید از بهترین آنچه اندوخته‌اید، و از آنچه برای شما از زمین می‌رویانیم، و بدها را برای انفاق در نظر نگیرید، در صورتی که خود شما جنس بد را نستانید مگر آنکه از بدی آن چشم پوشی کنید؛ و بدانید که خدا بی‌نیاز و ستوده صفات است. (سوره بقره، آیه ۲۶۷) در آیه ۲۱۵ همین سوره انفاق کنندگان در زمره محسنین شمرده شده اند که خداوند آنها را دوست دارد؛ وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: و (از مال خود) در راه خدا انفاق کنید (لیکن نه به حد اسراف)، و خود را به مهلکه و خطر در نیفکنید، و نیکویی کنید که خدا نیکوکاران را دوست

می‌دارد. (بقره، آیه ۱۹۵) يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ؛ از تو سؤال کنند که چه انفاق کنند؟ بگو: هر چه از مال خود انفاق کنی دربارۀ پدر و مادر و خویشان و یتیمان و فقیران و در راه ماندگان رواست، و آنچه نیکویی کنی خداوند بر آن آگاه است. (سوره بقره، آیه ۲۱۵) در آیات دیگری جامعه هدف انفاق مشخص گردیده و به نوعی اولویت بندی نیز صورت گرفته است: وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا وَّحَقَّ خَوْشَاوندان و حقّ تهیدست و از راه مانده را پرداز، و هیچ گونه اسراف و ولخرجی مکن. (سوره اسراء، آیه ۲۶)

بی توجهی به مسئولیت اجتماعی و پیامدهای آن

علی رغم طرح صریح موضوع مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم و تأکید اسانی و عملی پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین علیهم السلام بر اهمیت و ضرورت مسئولیت اجتماعی به ویژه تأکید بر امر به معروف و نهی از منکر، در جامعه اسلامی نسبت به اجرای این دستورات دینی سهل انگاری می شود و با وجود جایگاه رفیع و آثار ارزنده مسئولیت جمعی تا کنون از ظرفیت ارزنده آموزه های دینی برای تحکیم مسئولیت اجتماعی به خوبی استفاده نشده است، در نتیجه دستورات دینی معطوف به مسئولیت اجتماعی و مخصوصاً دو واجب الهی امر به معروف و نهی از منکر امروزه چنان کم رنگ شده که کارکردهای اجتماعی خود را از دست داده است. مشکل اصلی این است که حتی افراد مذهبی که سایر واجبات و حتی برخی مستحبات را به جا می آورند، در زمینه امر به معروف و نهی از منکر دچار ضعف هستند.

یکی از مهمترین موانع گسترش مسئولیت جمعی متناسب با احکام دین برداشت غلط از معنای امر به معروف و نهی از منکر و سایر دستورات نظارتی است. در کشور ما معنا و مفهوم امر به معروف و نهی از منکر نزد مردم و حتی برخی صاحب نظران مذهبی با آنچه مدّ نظر اسلام بوده، متفاوت است و ما یک معنای حداقلی و محدود از امر به معروف و نهی از منکر را مدنظر قرار می دهیم. معروف از نظر لغوی یعنی: «حق» و کار پسندیده و واژه منکر نیز به معنی باطل و کار زشت و ناپسند است لذا منظور از امر به معروف، امر به خوبی و نیکی است که دایرة وسیعی از واجبات، مستحبات، اعمال ثواب و فراتر از اینها را دربرمی گیرد. مصادیق منکر نیز به مراتب گسترده تر از اعمال حرام و مکروه می باشد و هر نوع فعل ناپسند را که برای زندگی فردی و اجتماعی زیان دارد، در بر می گیرد اما در کشور ما دو حکم بنیادی امر به معروف و هم نهی از منکر با یکدیگر

تجمع شده و صرفاً به روابط زن و مرد بویژه طرز پوشش بانوان تقلیل داده شده است. معروف و منکر دارای مصادیق متنوع و گسترده است. این افعال و مصادیق براساس مقتضیات زمان و نقشی که در هر عصری در زندگی اجتماعی دارند، تعیین می شوند. براین اساس امروزه امر به معروف و نهی از منکر دارای مصادیقی است که در صدر اسلام اصلاً وجود خارجی نداشته اند؛ به عنوان مثال، در شرایط کنونی که سالانه هزاران نفر بر اثر آلودگی هوا در تهران و کلانشهرهای ایران جان خود را از دست می دهند، بدون شک استفاده از وسایل نقلیه دودزا جزو منکرات محسوب می شود. در شرایطی که هر روز ساعت ها وقت ارزشمند شهروندان در ترافیک شهری هدر می رود و میلیون ها لیتر بنزین از محل سرمایه های ملی کشور از دست می رود، هر رفتاری که به افزایش ترافیک دامن بزند قطعاً جزو منکرات است؛ اما این به روز رسانی در جامعه ما صورت نگرفته است.

نتیجه ترک امر به معروف و نهی از منکر و بی توجهی به مسئولیت اجتماعی بروز برخی ناهنجاری ها و حتی بزهکاری های اجتماعی در کشور است. که آمار و ارقام آن زینده جامعه اسلامی نیست. مطابق مشاهدات و آمارهای رسمی میزان پابندی مردم ایران به قوانین و مقررات در مقایسه با بسیاری از جوامع پیشرفته ضعیف و نامطلوب است. برخی مصادیق قانون شکنی در ایران عبارتند از: فرار مالیاتی، صدور چک بی محل، عدم پرداخت به موقع اقساط تسهیلات بانک ها، گرانفروشی، کم فروشی، تدلیس و فروش محصولات یا کالاهای نامرغوب به عنوان محصول یا کالای مرغوب، کلاهبرداری، قاچاق و توزیع مواد مخدر، نزاع خیابانی، آسیب زدن به اموال عمومی، عدم رعایت قوانین سکونت در آپارتمان ها، فعالیت در مشاغل غیر مجاز، ریختن زباله در معابر عمومی، شکار حیوانات در مناطق ممنوعه، خرید و فروش و نگهداری اسلحه غیر مجاز، توقف وسایل نقلیه در محل های ممنوعه، تخلف از قوانین و مقررات راهنمایی و رانندگی، تردد وسایل نقلیه در پیاده رو، حمل بار با استفاده از موتورسیکلت، رانندگی بدون گواهی نامه، استفاده از وسایل نقلیه دودزا و آلوده کننده، ایجاد آلودگی صوتی در آپارتمان ها و معابر عمومی، دستفروشی و ایجاد سد معبر، استفاده از بلندگو توسط فروشندگان دوره گرد در محدوده شهرها، جعل اسناد، فروش مدارک تحصیلی قلابی، تکثیر غیر قانونی فیلم و موسیقی، کپی غیر قانونی کتاب و مقاله، خرید و فروش پایان نامه های دانشجویی، ساخت و ساز غیرمجاز ساختمان، تغییر نقشه ساختمان بدون مجوز شهرداری، تغییر کاربری اراضی کشاورزی به مسکونی، خرید و فروش کالای قاچاق، اختلاس مدیران و کارکنان موسسات اقتصادی دولتی، زد و بند در واگذاری

پروژه‌های دولتی به پیمانکاران، پارتی بازی در ادارات و سازمان‌های دولتی و بخش عمومی، رشوه گرفتن کارمندان، فروش سوالات آزمون‌های ورودی دانشگاه‌ها و آزمون‌های استخدامی، تکدی‌گری به صورت سازمان یافته، سوء استفاده از کودکان خیابانی برای تکدی‌گری، استعمال دخانیات در اماکن عمومی، مصرف مواد مخدر و...

در یک نظرسنجی از پاسخگویان پرسیده شده است: در چه صورتی قانون را مراعات می‌کنید؟ در پاسخ به این سوال فقط ۴۴ درصد از مردم اطاعت از قانون را تحت هر شرایطی واجب دانسته‌اند. در مورد اهمیت اطاعت از قانون ۷/۳ درصد از پاسخ دهندگان وجود قانون‌گریزی را در جامعه انکار کرده‌اند، ولی در مقابل حدود ۳۷ درصد معتقد بودند که اصلاً در جامعه امروز قانون بی ارزش و بی تأثیر است. حدود ۳۰ درصد از مصاحبه‌شوندگان اقرار داشته‌اند که در امور روزمره اداری، اجتماعی و حرفه‌ای خود با تکیه بر نظرات و شیوه‌های خاص شخصی رفتار می‌کنند و هیچ کاری را از طریق روال قانونی انجام نمی‌دهند. فقط ۳۰/۶ درصد از پاسخ دهندگان معتقد بودند که حاکمیت قانون بر زندگی شخصی خود را می‌پذیرند و تا حدی که موجب آسیب عمده‌ای به زندگی آنها نشود، به قانون احترام می‌گذارند. (مومنی، ۱۳۸۰: ۸۱-۸۰) براساس نتایج یک پژوهش میدانی که جامعه آماری آن کارمندان شاغل در ساختمان‌های مرکزی وزارتخانه‌های فرهنگ و ارشاد اسلامی، صنایع و معادن، بازرگانی، آموزش و پرورش و کار و امور اجتماعی بوده‌اند، احساس بی‌هنجاری و تأثیر قانون‌شکنی دیگران یکی از عوامل اصلی قانون‌گریزی بوده است. مطابق این تحقیق: دو عامل «حساس آنومی» و «تصور از میزان اعمال نظارت» رابطه معناداری با قانون‌گریزی ابزاری دارند. هرچه افراد احساس آنومی بالاتری داشته باشند و هرچه تصور از میزان اعمال نظارت کمتر باشد، قانون‌گریزی ابزاری در نزد آنها بیشتر است. (رضایی، ۱۳۸۴: ۶۱) همچنین بر اساس نتایج یک پژوهش میدانی که در مرکز تحقیقات کاربردی پلیس راهنمایی و رانندگی در مورد علل قانون‌گریزی رانندگان متخلف انجام شده است، میان دو متغیر «احساس آنومی» و «قانون‌گریزی رانندگان» رابطه معناداری وجود دارد؛ بر اساس فرضیه این پژوهش، هر مقدار افراد جامعه احساس بی‌قانونی کنند به همان مقدار میزان قانون‌گریزی در آن جامعه بیشتر می‌شود. (عزیزی، ۱۳۹۰: ۱۴)

عدم توجه جدی به مسئولیت‌های اجتماعی سبب بروز برخی مشکلات اجتماعی مانند بی‌صدافتی، کلاهبرداری و... شده است. وجود ناهنجاری‌های اجتماعی یک مسأله است و تصور

شهروندان از این ناهنجاری‌ها مشکل دیگری است که به تشدید ناهنجاری‌ها کمک می‌کند. در جامعه ما مشکلات اجتماعی بسیار بزرگتر از واقعیت‌ها دیده می‌شوند و این نوع نگرش برای نظم اجتماعی مخرب است. مطابق یک پژوهش میدانی که در شهر تهران صورت گرفته است، اکثر پاسخگویان اظهار کرده‌اند که در جامعه فضای غیر اخلاقی حاکم است و ارزش‌های اخلاقی کمیاب‌اند. تعدادی از نگرش‌های شهروندان در جدول شماره ۱ آمده است.

جدول شماره ۱: نگرش شهروندان تهرانی در مورد شاخص‌های اخلاقی (گودرزی، ۱۳۹۳: ۲۷)

گزاره	درصد موافقان	گزاره	درصد موافقان
وجود امانتداری	۵۰	تقلب و کلاهبرداری	۷۲
تملق و چاپلوسی	۶۷	دورویی و تظاهر	۶۸
کمک به دیگران	۴۰	پایبندی به قول و قرار	۵۲

از سوی دیگر بی‌توجهی یا لاف‌گویی کم‌توجهی به مسئولیت‌های اقتصادی و پیدایش مسابقه ثروت اندوزی در کشور باعث ایجاد پدیده‌های نامطلوبی نظیر فقر، کودکان کار، کارتن‌خوابی، تکدی‌گری، فساد اخلاقی، زباله‌گردی، سوء تغذیه، ایجاد تنفر در میان فقرا نسبت به ثروتمندان، وندالیسم (آسیب رساندن به اموال عمومی و شخص) و ده‌ها معضل اجتماعی دیگر شده است. اگرچه گروه قابل توجهی از صاحبان ثروت نسبت به پرداخت خمس، انفاق، صدقه و انجام کارهای عم‌المنفعه اهتمام جدی دارند اما حجم نارسایی‌ها و مشکلات مالی شهروندان بیانگر این واقعیت است که این میزان از مسئولیت‌پذیری برای یک کشور با ۸۳ میلیون نفر جمعیت کافی نیست.

آثار و پیامدهای مسئولیت‌پذیری مبتنی بر قرآن کریم

۱- بهبود شرایط زندگی اجتماعی

مسئولیت اجتماعی به ایجاد محیط اجتماعی مناسب منجر می‌شود و همه شهروندان از مزایای آن بهره‌مند می‌شوند. هیچ شهروندی نمی‌تواند از آثار نامطلوب ناهنجاری‌ها و معضلات اجتماعی مانند، اعتیاد، بزهکاری، تکدی‌گری، فقر و... در امان باشد. امروزه ارتباطات اجتماعی به گونه‌ای است که امکان ایزوله شدن و جداسازی وجود ندارد. به عنوان مثال نمی‌توان در مدارس فرزندان افراد معتاد و کلاهبردار را از سایر دانش‌آموزان جدا کرد بنابراین فرزندان همه خانواده‌ها در معرض تبادل فرهنگی با خانواده‌های آسیب‌دیده قرار دارند. لذا نیکی به دیگران علاوه بر اینکه سعادت اخروی را تأمین می‌کند، منجر به بهبود شرایط زندگی اجتماعی می‌شود و شخص نیکوکار

نیز از مزایای نیکوکاری خود بهره مند می‌گردد. قرآن کریم در همین راستا می‌فرماید: «إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِنَفْسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا: اگر نیکی کنید به خود نیکی کرده اید، و اگر بدی کنید به خود بدی کرده اید. پس هنگامی که زمان ظهور وعده دوم برای عذاب و انتقام فرا رسد، پیکارگرانی بسیار سخت گیر بر ضد شما برمی‌انگیزیم تا شما را با دچار کردن به مصایب سنگین و گزند و آسیب فراوان غصه دار و اندوهگین کنند و به مسجد الاقصی درآیند، آن گونه که بار اول درآمدند تا هر که و هر چه را دست یابند، به شدت در هم کوبند و نابود کنند.» (سوره اسراء، آیه ۷)

۲- تحکیم اعتماد عمومی

امروزه عدم پایداری به عهد و پیمان یکی از عوامل برزوز مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در اکثر جوامع و از جمله در کشور ما محسوب می‌شود. یکی از مهمترین عوامل فروپاشی خانواده ها و افزایش امار طلاق عدم پایداری به تعهدات ناشی از قرارداد (عقد) ازدواج است؛ بسیاری از زندانیان به دلیل پایبند نبودن به پیمان‌های خو(مانند عدم پرداخت بدهی در موعد مقرر) در زندان به سر می‌برند؛ بخش عمده‌ای از نارضایتی شهروندان از دولت و قوه مجریه ناشی از عدم پایداری روسای جمهور و نمایندگان مجلس به شعارهای انتخاباتی خود و بی توجهی به عهد و پیمانی است که با مردم بسته‌اند. این نارضایتی ها به صورت بالقوه می‌تواند به ایجاد بحران مشروعیت و تهدید امنیت ملی منجر شود. از سوی دیگر چنانکه گفته شد یکی از مهمترین مصادیق مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم پایداری به عهد و پیمان است. علامه محمدتقی جعفری ضمن تقسیم پیمان‌ها به «پیمان‌های خلقی» و «پیمان‌های خالقی» معتقد است که چنانچه پیمان با خالق سست باشد، پیمان‌های میان خلق از ضمانت اجرای لازم برخوردار نخواهد بود. وی معتقد است؛ جنبه خلقی عهد و پیمان، همان پیمان‌های متداول در جوامع انسانی است و جنبه خالقی عبارت است از به گرو گذاشتن شخصیت متعالی انسان که به سمت ماوراءالطبیعه گرایش دارد. پیمان‌های خلقی بر اساس جبر و ضرورت زندگی اجتماعی است و این ضرورت شکننده است و هنگامی که فرد با قدرت برتر مانند قدرت زورگویان مواجه می‌شود، پیمان خود را نقض می‌کند. (جعفری، ۱۳۶۹: ۵۳۷) در مجموع گسترش و همگانی شدن مسئولیت قرآنی در زمینه وفای به عهد می‌تواند پیامدهایی مانند افزایش ضریب اعتماد عمومی، تسهیل روابط تجاری، رونق کسب و کار، افزایش مقبولیت و مشروعیت نظام سیاسی و به تبع آن افزایش کارآمدی نظام و تامین رفاه

شهروندان را در پی داشته باشد.

۲- تأمین امنیت

مسئولیت پذیری مردم و حکومت در زمینه تأمین امنیت موجب تحقق مهمترین شرط زندگی بشر (یعنی امنیت) می‌شود. عمل به دستور خداوند مبنی بر تجهیز نظامی کشور می‌تواند آرامش را در جامعه حکمفرما کرده و شرایط را برای سرمایه‌گذاری و تولید مهیا سازد. اجرای حدود الهی در برخورد با مرتکبان، سرقت، اختلاس، ارتشاء، تجاوز به عفت و ... ضریب امنیتی جامعه را بالا می‌برد و احساس امنیت شهروندان را افزایش می‌دهد. اجرای مسئولیت اجتماعی در زمینه امنیت هم در بعد داخلی و هم در بعد خارجی به تأمین امنیت کشور کمک می‌کند. در ایران مسئولیت پذیری در دفاع از کشور دارای فراز و نشیب‌های زیادی بوده است. در سال‌های آغازین پیروزی انقلاب اسلامی، اوج این مسئولیت‌پذیری در دفاع جانانه و داوطلبانه از مرزهای کشور در برابر تهاجم بیگانگان نمایان گردید. این حساسیت همچنان وجود دارد و تحقیقات میدانی نشان می‌دهد که هنگام بروز تهدیدهای خارجی همبستگی ملی افزایش می‌یابد. با این حال عده‌ای که خود را روشنفکر می‌نامند، تلاش می‌کنند تا مسأله امنیت را در برابر رفاه مردم قرار داده و با ایجاد دوگانه (امنیت- رفاه) حساسیت مردم را نسبت به امنیت کشور کاهش دهند. تبلیغات رسانه‌های معاند نیز به این مسأله دامن می‌زند. از سوی دیگر برخی نهادهای حاکمیتی عامدانه یا ناآگاهانه در مورد امنیت داخلی سهل‌انگاری می‌کنند. تطویل روند برخورد با ناقضان امنیت داخلی مانند سارقان، زورگیران، مزاحمان خیابانی و ... باعث شده است تا امنیت شهروندان به وفور مورد تهدید قرار گیرد. علاوه بر این امنیت دارای جنبه‌های مختلف است و می‌توان از احساس ناامنی اقتصادی نیز نام برد. در شرایطی که بازار دچار بی‌ثباتی و نوسانات شدید باشد مردم از نظر اقتصادی احساس امنیت نمی‌کنند. راهکار برون‌رفت از وضع موجود و ارتقاء ضریب امنیت داخلی و خارجی بازگشت به فرامین قرآن کریم و آموزش شهروندان در مورد مسئولیت همگانی آنهاست. احساس مسئولیت جمعی می‌تواند مطالبه‌گری مردم در خصوص امنیت را افزایش دهد.

۳- اصلاح فرهنگ سیاسی

یکی از مهم‌ترین موانع توسعه و پیشرفت کشور ما فرهنگ سیاسی (اعم از فرهنگ سیاسی مردم و نخبگان سیاسی) است. اینکه برخی شهروندان در انتخابات ملاک‌های قومی، قبیله‌ای، ثروتمند بودن نامزدها و مواردی از این قبیل را به جای شایستگی و توانمندی در نظر می‌گیرند و

بر این اساس افراد ضعیف و ناکارآمد را برای امور مهم کشور انتخاب می‌کنند، بخشی از فرهنگ سیاسی ما را تشکیل می‌دهد که ریشه آن بی‌توجهی به مسئولیت اجتماعی و عامل نبودن به فرمان‌های الهی می‌باشد. در میان نخبگان سیاسی نیز رفتارهایی مشاهده می‌شود که ناشی از بی‌مسئولیتی اجتماعی است مانند: سوء استفاده از قدرت، عدم رعایت اخلاق در مبارزه برای کسب قدرت، فامیل سالاری، رانت خواری و پذیرش مسئولیت بدون برخورداری از تخصص لازم. چنانچه به فرامین قرآن مبنی بر مسئولیت اجتماعی بازگردیم بسیاری از مشکلات سیاسی کشور برطرف خواهد شد. به عنوان مثال یکی از مشکلات سیاسی جامعه ما تهمت به رقبا و دامن زدن به شایعات است در حالی که قرآن کریم ما را از این کارها نهی فرموده است: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا: و ای انسان هرگز آنچه را که بدان علم و اطمینان نداری دنبال مکن که چشم و گوش و دل همه مسئولاند». (سوره اسراء، آیه ۳۶)

۴- کاهش فساد

پایبندی مردم و حکومت به مسئولیت اجتماعی از سریق ساز و کارهای گوناگون به کاهش فساد کمک می‌کند.

در نظام‌های دموکراتیک مردم و رسانه‌ها یکی از بهترین مراجع نظارت بر عملکرد حاکمان می‌باشند چنانچه در جامعه اسلامی فرهنگ قرآنی مسئولیت جمعی فراگیر شود، مدیران خود را در اتاق‌های شیشه‌ای تصور می‌کنند و میزان فساد کاهش می‌یابد.

چنانچه مسئولیت جمعی بر جامعه حکمفرما شود. مردم نه تنها بر عملکرد حاکمان نظارت می‌کنند بلکه نسبت به ارتکاب فساد توسط افراد و گروه‌های غیر حکومتی نیز واکنش نشان می‌دهند. -گسترش مسئولیت جمعی مطالبات مردم از حکومت را افزایش می‌دهد و حکومت به منظور پاسخ به مطالبات شهروندان نسبت به رفع منافع فساد در ساختار اداری و مالی کشور اقدام می‌کند.

۵- فقرزدایی

اسلام به عنوان دین جامع راهکارهای موثر و کارآمدی برای پیشگیری از فقر و تنگدستی طراحی کرده است. چنانچه اعضای جامعه اسلامی به مسئولیت‌های اقتصادی خود عمل کنند، فقر در جامعه اسلامی ریشه‌کن خواهد شد. بررسی حجم نقدینگی موجود در ایران نشان می‌دهد که ایرانیان سرمایه‌های عظیمی در اختیار دارند اما این سرمایه در اختیار گروه اقلیت قرار دارد و اکثریت جزو طبقات متوسط و پایین محسوب می‌شوند. به کارگیری این ثروت هنگفت برای

کاهش فقر در جامعه نیازمند اقدامات همه جانبه فرهنگی، قانونی، اجرایی و نظارتی می باشد. موضوع مسئولیت متمولین در برابر فقرا باید به گفتمان عمومی تبدیل شود و لازمه عمومی شدن این نگرش این است که نظام آموزشی، رسانه ها و گروه‌های مرجع در این زمینه به آموزش و فرهنگ سازی بپردازند. قطعاً فرهنگ سازی به تنهایی منجر به رفع فقر نخواهد شد و لازم است در برخی موارد با اجرای قوانین موجود و یا تصویب قوانین جدید (در صورت وجود خلأ قانونی) از تجمع ثروت در دست اقلیت پیشگیری شود. قوه مجریه نیز در این مسئولیت جمعی سهیم است. دولت باید به مسئولیت های اقتصادی خود مطابق قانون اساسی عمل کند؛ مسئولیت هایی مانند: ایجاد شغل، تامین مسکن، آموزش رایگان، تامین بهداشت و... که هم مبتنی بر دین است و هم به صورت قانون الزام آور درآمده است. یکی از عوامل تشدید فقر مصرف بی رویه منابع توسط درصد ناچیزی از جمعیت کشور است که در برابر هم نوعان خود احساس مسئولیت نمی کنند. چنانچه سبک زندگی اسلامی بر جامعه حکمفرما شود و اسراف کاهش یابد می توان به یاری فقرا شتافت. اسراف و اتلاف منابع به قدری تاثیر مخرب اجتماعی دارد که خداوند متعال اسراف کاران را برادران شیاطین نامیده است: *إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا* به راستی که مبذران و مسرفان برادران شیطان‌هايند، و شیطان است که سخت کفران (نعمت) پروردگار خود کرد. (سوره اسراء، آیه ۲۷)

۶- تحقق عدالت اجتماعی

برابری افراد در استفاده از فرصت‌های اجتماعی یکی از آرمان‌های همه جوامع بشری است و همه مصلحان اجتماعی عدالت را به عنوان هدف خود مطرح کرده‌اند. انقلاب‌های بزرگ سیاسی نیز خواهان برقراری عدالت بوده‌اند، به‌ویژه در انقلاب کبیر فرانسه، برابری یکی از اهداف اساسی بود. در انقلاب اسلامی ایران نیز شعار برابری در میان شعارهای اصلی انقلاب که توسط مردم مطرح می‌شد، سهم عمده‌ای داشت. در ایران نیز مانند سایر کشورها، نابرابری سابقه‌ای دیرینه دارد. از جامعه‌ی طبقاتی دوره ساسانی که در آن برخی طبقات اجتماعی از امتیازاتی نظیر تحصیل دانش محروم بودند تا شرایط کنونی که میان سطح زندگی دهک بالا و دهک پایین جامعه تفاوت زیادی دیده می‌شود. شاید بهترین دلیل برای اثبات وجود نابرابری اجتماعی در تاریخ معاصر ایران گرایش جوانان ایرانی به احزاب سوسیالیست باشد. در کشوری که اکثریت قریب به اتفاق آن مسلمانند، حزب توده توانست بیش از صد هزار نفر از فعالان سیاسی به‌ویژه جوانان و دانشجویان را جذب

کرده و از نظر تعداد اعضای ثبت نام شده و شناسنامه‌دار، به بزرگترین حزب تاریخ ایران تبدیل گردد. این درحالی است که ماتریالیسم به‌عنوان یکی از ارکان مارکسیسم به هیچ وجه با اعتقادات مردم ایران سازگاری ندارد. مهمترین عامل بروز به این پارادوکس این است که نابرابری و فقدان عدالت در ایران معاصر باعث گردید تا شعار برابری که توسط سوسیالیسم مطرح گردید، بتواند خیل عظیمی از جوانان مسلمان ایرانی را جذب کند. این شعار هنوز هم از جاذبه کافی برخوردار است و هنگامی که توسط نامزدهای نمایندگی مجلس و یا ریاست جمهوری مطرح می‌گردد، موجب اقبال عمومی و افزایش آراء آنها می‌شود.

نابرابری اجتماعی را می‌توان به سه نوع تقسیم کرد: ۱- نابرابری اقشار و طبقات اجتماعی ۲- نابرابری میان شهر و روستا ۳- نابرابری مناطق برخوردار و مناطق محروم. (شیخ زاده، ۱۳۹۱، ۱۳۷) که در مورد رفع یا کاهش همه آنها عامل مسئولیت اجتماعی نقش تعیین کننده دارد؛ مسئولیت اجتماعی یکی از کارآمدترین ابزارهای کاهش فاصله طبقاتی است. از سوی دیگر نابرابری میان شهرها و روستاها تا حد زیادی ناشی از عدم احساس مسئولیت جمعی است. اختصاص اعتبارات عمرانی به شهرها و بی توجهی به وضعیت زندگی روستاها ناشی از بی مسئولیتی است. از سوی دیگر برخی مناطق جغرافیایی به دلیل داشتن افراد ذی نفوذ در دولت و مجلس سهم بیشتری از بودجه را به خود اختصاص می دهند و مناطق غیر برخوردار از این اعتبارات محروم می مانند. چنانچه نخبگان سیاسی کشور بر اساس فرهنگ قرآنی عمل کنند و خود را در برابر همه مردم ایران مسئول بدانند نابرابری میان مناطق محروم و مناطق برخوردار به حداقل خواهد رسید.

منابع

قرآن کریم.

- اسماعیل، نزای (۲۰۲۴). القرآن الکریم و اخلاقه الحیاه السیاسیه، رساله المسجد، ۲(۲). المجلد ۲، العدد ۲.
- باقری کنی، مصباح‌الهدی؛ سپهری، مهدی و محمدزمانی، مجید (۱۳۹۴). بی‌جویی ابعاد مسئولیت اجتماعی سازمان از منظر قرآن کریم، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۶۹). حکمت اصول سیاسی اسلام، تهران: انتشارات بنیاد نهج البلاغه.
- رضایی، محمد (۱۳۸۴). میزان، نوع و عوامل موثر بر قانون‌گریزی، جامعه‌شناسی ایران، ۶(۳)، ۶۹-۴۷.
- شیخ‌زاده، حسین (۱۳۹۱). نفت ایران عامل یا مانع توسعه، تهران: انتشارات شرکت سهامی انتشار.
- شیخ‌زاده، حسین (۱۳۹۶). یک کلمه؛ آسیب‌شناسی قانون و قانون‌گرایی در ایران، تهران: نشر نسیم بامداد.
- عبدالعظیم، صالح سلیمان (۲۰۲۶). الإیمان والبنیة الاجتماعیة فی القرآن الکریم .. نحو قراءة سوسیولوجیة للهدایة الإلهیة، <https://islamonline.net>
- عزیزی، حمیدرضا (۱۳۹۰). بررسی علل قانون‌گریزی رانندگان متخلف، مجله گزارش (مرکز تحقیقات کاربردی پلیس راهنمایی و رانندگی) شماره ۱۱.
- گودرزی، محسن (۱۳۹۳). ارزش‌ها و نگرش‌های شهری، تهران: انتشارات تپسا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، جلد ۱۰، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- مومنی، پروین (۱۳۸۰). قانون‌گریزی، علل و عوامل، وکالت، شماره ۶.
- هس مر، ال تی (۱۳۸۲). اخلاق در مدیریت، ترجمه سید محمد اعرابی و داوود ایزدی، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.